

Процесуальне положення потерпілого у справах по застосуванню примусових заходів медичного характеру

Проблемі процесуального положення потерпілого в юридичній літературі присвячено багато наукових робіт (1). У яких основна увага приділялась питанню про статус потерпілого в кримінальній справі у “звичайному порядку”. Що ж стосується процесуального положення особи, якому спричинено моральної, фізичної або матеріальної шкоди в межах провадження по застосуванню примусових заходів медичного характеру, то це питання досліджено недостатньо.

Провадження, яке розглядається, проводиться по трьох категоріях: коли особа скоїла суспільно небезпечне діяння в стані неосудності, в стані обмеженої осудності, коли особа захворіла на психічне захворювання після вчинення злочину. Ці обставини пов'язані не тільки з вирішенням процесуального положення вказаних суб'єктів, а й з питанням статусу потерпілого у справах по застосуванню примусових заходів медичного характеру.

Слід зазначити, що всі положення, які стосуються інституту потерпілого у кримінальному провадженні, мають відношення і до провадження, що ведеться після встановлення захворювання особи, якій інкримінується скоєне діяння, на психічну хворобу, що позбавляє її можливості усвідомлювати свої дії і керувати ними. Це можна пояснити тим, що в цьому випадку хоча провадження і є “особливим”, але воно ведеться по факту скоєння злочину. Тому в повній мірі застосовуються норми ст.149 КПК, у яких закріплені положення про потерпілого від злочину і навіть тоді, коли обвинувачений захворів психічною хворобою. Ця обставина має юридичне значення для визнання особи, яка зазнала моральної, фізичної або майнової шкоди, потерпілим – учасником кримінально-процесуальної діяльності.

Під моральною шкодою слід розуміти втрати немайнового характеру внаслідок моральних чи фізичних страждань або інших негативних явищ, заподіяних фізичній особі злочинним посяганням.

Фізична шкода полягає у заподіяння тілесних ушкоджень, нанесенні побоїв, заподіяння будь-якої шкоди здоров'ю людини, тощо.

Майнова шкода – це шкода, завдана майновим правам та інтересам фізичних осіб. Вона пов'язана, як правило, із втратою чи пошкодженням майна, матеріальними витратами, які настали внаслідок злочину.

У відповідності до закону (ст.19 КК), суспільно-небезпечне діяння, яке скоєне неосудним (обмежено осудним), не є злочином, тобто потерпіла від цих дій особа не повинна визнаватись такою – суб'єктом кримінального процесу. Протилежний висновок суперечить вказаним положенням ст.49 КПК, тому було б доцільно ввести в дію норму, яка містила б поняття потерпілого не тільки від злочину та наслідки визнання особи такою, а й від суспільно небезпечного діяння, наприклад, у гл.34 КПК, де регламентується діяльність саме по застосуванню примусових заходів медичного характеру.

На практиці можуть мати місце ситуації, коли особа, у відношенні якої ведеться розслідування, впадає в реактивний стан, до виходу з якого експерт-психіатр не може дати висновок відносно осудності. А поряд із іншими проблемами вказана ситуація потребує і вирішення такого питання про можливість визнання особи потерпілою.

На наш погляд, права і законні інтереси особи, якій спричинено шкоду внаслідок суспільно небезпечного діяння, яке підпадає під ознаки злочину, не повинні страждати від того, яким буде висновок судово-психіатричної експертизи. Навряд чи було б правильним не визначати особу потерпілою до тих пір, поки у експерта не з'явиться можливість дати висновок про осудність особи, по відношенню до якої ведеться розслідування. В цьому випадку доцільно виносити постанову про визнання особи потерпілою від суспільно небезпечного діяння, що містить всі ознаки конкретного складу злочину.

Хоча від розуміння характеру діяння процесуальне положення такої особи не змінюється, його процесуальні права і обов'язки зберігаються і було б неправильним не відобразити їх хоча б у постанові про направлення справи до суду для вирішення питання про застосування примусових заходів медичного характеру ту обставину, що потерпілою визнана особа, якій суспільно небезпечним діянням неосудного (обмежено осудного) спричинено майнову, фізичну, моральну шкоду.

Для успішного розслідування справи важливим є своєчасність виявлення осіб, потерпілих від злочину та визнання їх потерпілими. І тому не підлягають сумніву положення, що допит потерпілого доцільно проводити на початку розслідування справи, бо це сприяло б найбільш ефективній та цілеспрямованій організації розслідування (2). Вирішення питання про визнання особи потерпілою не слід залишати на завершення розслідування справи, бо це обмежує права потерпілого і може негативно позначитись на результатах слідства. На практиці мають місце випадки, що особа визнається потерпілою перед закінченням досудового слідства і в цей період допитувалась як свідок (3) відповідно була позбавлена в повній мірі реалізувати свої права. Тому, мають бути передбачені додаткові процесуальні гарантії своєчасного визнання особи потерпілою.

Суспільно небезпечне діяння неосудного (обмежено осудного) може призвести до позбавлення життя потерпілого. У ч.5 ст.49 КПК України зазначено, що у справах про злочини, через які сталася смерть потерпілого, права, передбачені цією статтею, мають близькі родичі. Близькими родичами згідно п.11 ст.32 КПК є батьки, дружина, діти, рідні брати й сестри, дід, баба, онуки. Цей перелік є вичерпним і ніхто більше не може брати участь у справі як потерпілий. Питання в якості кого будуть допущені близькі родичі потерпілого, який загинув обговорювались стосовно "звичайного" провадження, але ж воно виникає і відносно застосування примусових заходів медичного характеру.

У працях, які присвячені інституту потерпілого висловлювались різні точки зору. Одні вважають, що близькі родичі беруть участь як потерпілі (Ю.О.Іванов, Р.Д.Рахунов, Л.Д.Кокорєв, М.О.Чельцов, М.П.Шешуков) (5),

другі – як представники (В.М.Савицький (6)), треті – ні як потерпілі, ні як представники (А.П.Бож'єв (7)).

Процесуальні права потерпілого і представника потерпілого майже однакові, але є певні відмінності. По-перше, тільки потерпілий має право давати показання по справі. У випадку необхідності отримання показань від представника потерпілого, він допитується як свідок. Представник потерпілого може заявляти клопотання про виклик його на допит, але воно може бути відхилено, в той час як заява потерпілого про бажання дати показання тягне за собою обов'язковий допит. По-друге, потерпілий може розраховувати на допомогу представника. А особа, що є представником не вправі вимагати участі представника-адвоката.

Тому з точки зору найкращого забезпечення інтересів близьких родичів особи, яка загинула внаслідок суспільно небезпечного діяння неосудного (обмежено осудного) кращим буде визнання за ним статусу потерпілого (8).

Неоднозначним є вирішення питання щодо визнання потерпілими декількох осіб щодо особи, яка загинула, якщо всі на цьому наполягають. Закон обмежень не передбачає, визнання потерпілими всіх бажаних із числа родичів загиблого, призвело б, на наш погляд, до невинного витрачання часу, ускладнило і затягло розслідування і судовий розгляд. Теоретично кожний з них має право на участь у справі представника. Необхідно враховувати також можливість виникнення такої обставини, коли декілька родичів, які приймають участь у справі в якості потерпілих, будуть по різному оцінювати докази, які зібрані, заявляти клопотання, які суперечать один одному. Тому, вважаємо, що потерпілим краще визнати одного із близьких родичів загиблого за домовленістю з іншими.

Особливістю провадження по застосуванню примусових заходів медичного характеру є обставина, що в багатьох випадках потерпілими від суспільно небезпечних діянь неосудних (обмежено осудних) є близькі родичі психічно хворих осіб. У зв'язку із цим суттєве значення набуває питання про наявність згоди особи на визнання його потерпілим при наявності підстави, передбаченої в ст. 49 КПК.

В юридичній літературі існує думка, що якщо особа заперечує проти визнання її потерпілою, не вважає себе такою, то не можна всупереч волі, виносити постанову про визнання її потерпілим (9). Але існує інша позиція, яка є більш вдалою, що для визнання особи потерпілою згода останньої не обов'язкова (10).

Саме ця позиція і відповідає принципу публічності (ст.4 КПК). Таким шляхом іде і практика. Спочатку виноситься постанову, а потім особу ставлять до відома, що вона визнана потерпілою у кримінальній справі. Зрозуміло, що можливість скористатись процесуальними правами, передбаченими ч.3 ст.49 КПК (давати показання, подавати докази, заявляти клопотання, знайомитися з усіма матеріалами справи з моменту закінчення досудового слідства, брати участь в судовому розгляді, заявляти відводи; подавати скарги на дії особи, яка проводить дізнання, слідчого, прокурора, суду, а також подавати скарги на вирок або ухвали суду і постанови судді, а за наявності відповідних підстав –

на забезпечення безпеки, бути повідомленим про день і час судового розгляду, висловлювати свою думку про порядок дослідження доказів під час судового слідства, знайомитися з протоколом судового засідання і вносити до нього зауваження та деякі інші) залежать від розсуду самого потерпілого, але він не може ухилятися від виконання своїх процесуальних обов'язків (з'являтися за викликом відповідних органів, не порушувати порядок в залі судового засідання, підкорятися розпорядженням головуєчого).

Права потерпілого визначені в законі досить повно і чітко. Але в літературі існують думки щодо підвищення ролі останнього в доказуванні по кримінальним справам і розширенню процесуальних прав. Викликає зацікавленість з точки зору можливості їх реалізації у провадженні по застосуванню примусових заходів медичного характеру.

Небезспірною є позиція Л.Д. Кокорева, що потерпілий вправі не тільки подавати докази, але у деяких випадках збирати їх за дорученням слідчого. Це можливо, коли останній повідомляє слідчому про наявність невідомих раніше очевидців скоєного діяння, чиї показання можуть суттєво вплинути на хід розслідування або на важливі по справі документи. В цьому випадку слідчий може доручити потерпілому запросити до нього таких осіб і надати відповідні документи (11). Не можна погодитись з цією позицією, тому як слідчий не повинен перекладати на потерпілого ту діяльність, яку повинен виконувати сам. Але ж не можна заборонити учаснику процесу самостійно встановлювати очевидців суспільно небезпечного діяння, спілкуватися з ними з метою отримання показань, які можуть бути підставою для виклику їх на допит.

Необхідно зупинитись на питанні участі потерпілого при провадженні експертизи. Результати експертизи стосуються інтересів потерпілого, особливо при провадженні по застосуванню примусових заходів медичного характеру. Від того, чи буде визнана особа, яка спричинила шкоду, неосудною, залежить відшкодування шкоди і можливість притягнення до відповідальності. Саме це, на наш погляд, було приводом для деяких процесуалістів висловити пропозицію про наділення потерпілого не тільки правом відводу експерта (ст.62 КПК), але й правом ставити експерту додаткові запитання і клопотати про призначення експертом із вказаних ним осіб, знайомитись із висновком експерта, подавати додаткові матеріали експерту, приймати участь у проведенні експертизи (12). Ця думка викликає сумніви: незрозуміло якою буде роль потерпілого при провадженні експертизи, адже для цього необхідні певні знання в галузі психіатрії, а присутність потерпілого в якості наглядача все рівно не вплине на правильність висновку.

В процесі ознайомлення з матеріалами справи потерпілий вправі робити виписки, заявляти клопотання про доповнення справи. Прямої вказівки закону по розглядуваній категорії нема, але дане право впливає із змісту ст.222 КПК.

Щодо дачі показань потерпілим, то це є цінним джерелом доказів про скоєне суспільно небезпечне діяння, тому як показання осіб, які є неосудними (обмежено осудними) до уваги не беруться, тому як допити не проводяться а свідків по справі немає. Відповідно до ст.63 Конституції особа не несе відповідальність за відмову давати показання або пояснення щодо себе, членів

сім'ї і близьких родичів. Усі бажаючі давати показання про скоєне суспільно небезпечне діяння особою, з якою він перебуває в родинних стосунках, такий потерпілий зазнає моральних страждань, коли змушений це зробити під страхом кримінальної відповідальності (13).

Слід зазначити, що ця думка не що інше, як перенесення імунітету свідка в площину прав потерпілих – родичів осіб, по відношенню до яких ведеться провадження по застосуванню примусових заходів медичного характеру (14).

Отже, психічно хвора особа, яка скоїла суспільно небезпечне діяння – не злочинець. Показання його близьких у скоєнні цього діяння не викривають його, а встановлюють факт, який вимагає застосування примусових заходів медичного характеру як в інтересах суспільства, так і щодо самого себе.

Література

1. Гошовський М.І. Кучинська О.П. Потерпілий у кримінальному процесі. - К., 1998; Осипкин В.Н. Потерпевший. - Санкт-Петербург, 1998; Савицкий В.М., Потеружа Н.И. Потерпевший в советском уголовном процессе. - М., 1963; Дубривный В.А. Потерпевший на предварительном следствии в советском уголовном процессе. - Саратов, 1968; Юрченко В.Е. Потерпевший от преступления: расширение прав, усиление процессуальных гарантий // Сов.государство и право, 1986.- № 5. –С.74
2. Гошовський М.І. Кучинська О.П. Потерпілий у кримінальному процесі. - К., 1998
3. Божьев В.П. Процессуальный статус потерпевшего //Рос. юстиция. – 1994. - № 1. –С.48
4. Леоненко В.В. Основные направления совершенствования ЦПК Украины // Проблемы борьбы зі злочинністю в Україні. –К., 1992. –С.19
5. Страмовский В.А Учасники предварительного следствия. Ростов-на-Дону, 1966, С.208
6. Савицкий В.М. Потерпевший от преступления: расширение прав, усиление процессуальных гарантий // Сов.государство и право, 1986.- № 5. – С.80
7. Божьев В.П. Предпосылки усиления защиты прав и интересов потерпевшего в уголовно-процессуальной деятельности // Проблемы повышения качества уголовно-процессуальной деятельности в условиях перестройки. – Ижевск. - 1989. –С.63
8. Збірник постанов Пленуму Верховного Суду України. Ч.2. –С.255.
9. Дорохов В.Я. Показания потерпевшего как доказательства в уголовном процессе. –М., 1959. –С.5-6; Александров С.А. Правовые гарантии возмещения ущерба в уголовном процессе. - Горький, 1976. –С. 86
10. Кокорев Л.Д. Потерпевший от преступления в советском уголовном процессе. – Воронеж, 1964. – С.14
11. Кокорев Л.Д. Потерпевший от преступления в советском уголовном процессе. – Воронеж, 1964. – С.40-46

12. Батищева Л.Я. Некоторые причины несоблюдения прав и законных интересов потерпевших на предварительном следствии // В кн. Охрана прав граждан в уголовном судопроизводстве. – М., 1989. – С.57

13. Понарин В.Я. Допрос гражданского ответчика в уголовном судопроизводстве // Соц. законность, 1974. - № 3. –С.62

14. Божьев В.П., Лубенский А.И. Источники доказательств по уголовно процессуальному законодательству СССР и других социалистических государств. – М., 1981. –С.9-10